

Türkçe'nin Heceleri

Kelimelerde temel yapı birimleri hecelerdir; fakat bu yapı birimleri konuşma zincirinde dağılır, sesler arasında yeni bağlantılar meydana gelir bu suretle hecelerin yapısı da değişir: *ak-şam* ve *ol-du*, ama: *ak-şa-mol-du*; *ye-mek*, *i-cin* ve *al-dım*, ama: *ye-me-ki-ci-nal-dım* gibi.

Geçici olan bu duruma ses değişimleri diyoruz. İster tek tek kelimelerdeki gibi, isterse konuşma zincirindeki dağılıp bağlanmalarla ortaya çıktığı gibi olsun, Türkçe'nin heceleri için 6 ana örnek söz konusudur:

1. ünlü: *a-ra*, *e-mek*, *t-lik*, *i-lişik*, *o-turmak*, *ö-lüm*, *u-yu*, *ü-züntü*;
2. ünlü-ünsüz: *aş*, *eş*, *ıs-sız*, *iş*, *ol*, *öl*, *uç*, *üç*;
3. ünsüz-ünlü: *ça-yır*, *ge-çit*, *sı-ğın*, *bi-lek*, *bo-yun*, *çö-kük*, *ku-yu*, *dü-zen*;
4. ünsüz-ünlü-ünsüz: *kal*, *gel*, *kır*, *gir*, *kol*, *böl*, *bul*, *yüz*;
5. ünlü-ünsüz-ünsüz: *alt*, *art*, *üst*;
6. ünsüz-ünlü-ünsüz-ünsüz: *kork-mak*, *dört*, *yoğurt*, *alp*, *sarp*, *kor-kunç*.

Bu hece yapılarından çıkan üç önemli sonuç vardır. Bunlar Türkçe ve yabancı kelimeleri ayırmak açısından önemlidir:

1. Türkçe bir kelime kökü veya hece birimi asla çift ünsüzle başlamaz.
2. Türkçe bir hece sonunda iki ünsüz dışında başka türlü bir ses öbeleşmesi olamaz.
3. Türkçe bir hece sonunda ikiz ünsüz bulunmaz.

✓ Açık ve Kapalı Heceler

Açık hece: Bir ünlüden ibaret ya da ünlüyle biten hecelerdir.

Kapalı hece: Ünsüzle biten hecelerdir.

✓ Hecede Kurucu Ses

Türkçe'nin bütün hecelerinde mutlaka bir ünlü bulunur. Öteki üyeler (ünsüzler) bunun ardında ve önünde açıklık derecelerine göre yer alırlar. Seslerin bu düzenli sıralanışı Türkçe'nin bütün hecelerinde kapalıdan en açığa doğru yükselen, sonra da bu en açıktan en kapalıya doğru inen bir düzenlilik özelliği kazandırmıştır. İşte Türk hecesindeki bu özelliğe **tek dorukluluk** denir. Türkçe'nin bütün heceleri **tek dorukludur**. Bu düzene uymayan hecelere de **çift doruklu** hece diyoruz. Çift doruklu heceler Türkçe'ye yabancı dillerden girmiş kelimelerde bulunur.

Türkçe'de Hecelerin Sıralanış Kuralı

Ünlü-ünsüz münasebeti bakımından değişmez şu ana kuralın Türkçe'nin hecelerinde işlediği görülür:

Her hece kurucu ünlü, kendisinden önce gelen ünsüzü ve kendisinden sonra gelen tek ya da düzenli iki ünsüzü yanına çeker ve kurduğu heceye katar: *a-ra*, *o-da*, *ba-ba*, *ku-yu*, *kız*, *ço-cuk*, *sı-ğın*, *sırt*, *yo-ğurt* gibi. İşte bu ana kural hem eklemede, hem birleşmede, hem de söz içinde işler ve ünlünün yönettiği bu sistem, yapı bakımından aynı tip heceler üretir.

- Eklemede

Kelimelerimizi ilkin tek ses ya da birden çok sesin öbeleşmesinden oluşan yapım ekleriyle uzatır, yeni tabanlar yaparız. Sonra bunlara çekim eki dediğimiz ekler katar, daha da uzun duruma getiririz. Böylece ses sayısı oldukça kabarık bir öbek oluşur. İşte bu çok sayıda sesin bulunduğu öbek içinde yer alan her ünlü, kendi hecelerini söz konusu kurala uyararak kurar: *baş*, ama *ba-şım* ve *ba-şı-ma*; *baş-lık*, ama *baş-lı-ğı* ve *baş-lı-ğın-dan*; *u-tanç* ama *u-tan-cı*, *u-tan-cı-mı* ve *u-tan-cım-dan* gibi.

• Birleşmede

Kelimeleri belli söz kalıpları içinde yan yana getirip birleşik kelime dediğimiz kelime öbekleri oluştururuz: *deniz aşırı* ama *deni-za-şırı*, *Çocuk Esirgeme Kurumu* ama *ço-cu-ke-sir-ge-me-ku-ru-mu*, *nüfus artışı* ama *nü-fu-sar-tı-şısı*, *onar onar* ama *o-na-ro-nar* gibi. Birleşik kelimeler de birer tabandır ve çekim ekleriyle uzatılabilir: *bastıracak* ama *bas-tı-ba-ca-ğın (biri)*, *sur içi* ama *su-ri-çin-de* gibi.

• Söz İçinde

Söz içinde öbeleşen kelimelerin heceleri arasında da aynı kurala uygun olarak yine aynı tip heceler ortaya çıkar: *Geçen akşam erkenden uyudum*; ama *Ge-çe-nak-şa-mer-ken-de-nu-yu-dum*.

Hecede ahengi sağlayan, durgu yapılırken kelimelerin bölünmemesi, her birimde bütünlüklerinin korunmasıdır: *Gönül gurbet / ele çıkma — Ya gelinir / ya gelinmez; Bülbülün feryadı / gülşen elinden — Gülşen ağlar / turna ağlar / tel ağlar* gibi. Heceyle yazılmış bir şiirde, durgu yerinde kelimenin bölünmesi kusur sayılır. Aruzda ise kelimeler bölünebilir, çünkü ahengi sağlayan, kalıpların hece sayıları yanında bu hecelerdeki ünlülerin nicelikleri, yani kısalık ve uzunluklarıdır. Ünlüsü kısa kapalı heceler ünlüsü uzun bir açık heceye denk sayıldığı gibi, ünlüsü uzun okunan kapalı heceler ile (*tekrar*, *garib* gibi) sonu çift ünsüzlü heceler de (*mıhr* gibi) yerine göre ilki uzun, ikincisi kısa iki hece değerinde kullanılabilir.

Türkçe'nin Kelimeleri

Her dilin kelime hazinesinde kendi kelimeleri yanında başka dillerden alınmış kelimeler de bulunur. Bizde de Osmanlı Türkçesi döneminde dilimize Arapça ve Farsça'dan çok sayıda kelime alınmıştır. Alıntı kelime türlerini görmeden önce, bunların Türkçe kelimelerle aralarındaki temel ayrılıkları gözden geçirmek gerekmektedir.

1. Yapı Bakımından Öz Türkçe Kelime

Bir öz Türkçe kelimedede yapı bakımından üç unsur bulunur: kök, bir veya daha çok yapım eki, çekim eki.

Kök: Tek başına bir anlam taşıyan, bölünemez, daha küçük parçalara ayrılamaz bir ses

topluluğudur. Buna **anlam çekirdeği** de diyebiliriz. Türkçe'nin kökleri daha çok tek hecedir: *baş, göz, el, kol, diz, iş, su, yel, yıl, öz* gibi.

Yapım Eki: Köklerin taşıdığı anlamlarda değişiklik yapan, onları anlamca başkalaştıran üyelere denir. Bunlar tek başlarına kullanılmazlar, bağımsız bir anlam değeri de belirtmezler:

قىر-ىل-(mağ), *بو ياجى* *boya-cı*, *مك كزدر* *gezdir-(mek)*, *اويو تمق* *uyu-t-(mağ)* gibi. Yapım ekleri yalnız köklere değil, birleşik kelimelere ve başka dillerden alınmış kelimelere de getirilebilir. Böylece bunlardan da yeni anlamlarda yeni kelimeler elde edilir:

پشيمان *peşiman (pişman) et-tir-(mek)*, *قانى* *deliқан-لى*, *قاپوچى باشلىق* *capıçıbaşı-lık*, *وطنداش* *vatan-daş* gibi.

Yapım ekleriyle genişleyip uzatılmış kelimelere, gövde adını veriyoruz. Bir gövde de yapım ekleri ararak uzayabilir. Her ek bir başka anlam katkısı sağladığından, bu durumda gövdenin anlamında da değişiklikler meydana gelmiş olacaktır:

دلى قانلىق *deliқан-لى-lık*, *فر صتجلىق* *fırsat-cı-lık*, gibi. Gerek kökler, gerekse gövdeler kelimelerin yalın (çekimsiz) biçimleridir ve her ikisi de çekim ekleri alabilirler. Kelimeler yalın biçimleriyle yalnızca sözlüklerde yer alabildikleri için bunlara sözlük kelimeleri de denir. Daha önce gördüğümüz gibi; kök, gövde, birleşik veya alıntı bütün kelimelerin yalın hâllerine aynı zamanda taban diyoruz.

Çekim Eki: Söz içinde kelimeleri başka kelimelerle ilişkilendirmeye yarayan unsurdur. Çekim eki almış bir kelime (isim ya da fiil) ile başka bir kelime arasında bir anlam ilişkisi kurulmuş olur. Böylece kelime yalın biçiminden uzaklaşarak yeni bir biçim kazanır ve bu yeni biçimiyle gramerce birtakım özellikler gösterir. Bu yüzden kelimelerin çekim ekli biçimlerini gramer kelimeleri diye adlandırıyoruz:

بورچلۇ-يا *borçlu-ya*, *قارشىده* *karşı-da* gibi.

2. Türkçe Kelimelerde Ünlülenme Düzeni

Gerek yapım ekleriyle elde edilen gövdelerde (sözlük kelimelerinde), gerekse kök ve gövdelerin çekim ekleri almış biçimlerinde (gramer kelimelerinde) hece ünlüleri belli bir düzen içinde gelir. Bu düzeni kuran ünlü uyumu dediğimiz kanundur. Dilimizin yapısıyla ilgili olan bu kanun aslında hece ünlülerinin benzeşmesidir. Benzeşme, ünlülerin kalınlık-inceciklik, düzlük-yuvarlaklık niteliklerine dayanır. Bu yüzden de iki bakımdan benzeşme (uyum) söz konusu olur:

a. Kalınlık-İnceciklik Bakımından: Bir Türkçe kelime ya *a, ı, o, u* ya da *e, i, ö, ü* ünlüleri bir arada bulunabilir. Diğer bir ifadeyle:

1. Bir Türkçe kelimenin ilk hecesinde bir kalın ünlü varsa, ondan sonraki hecelerin ünlüleri de kalın olur: *باجاق* *bacak*, *قىيوراق* *kıvrak*, *فو جاق* *kucaq*, *اچىقده* *açıkta*, *قالىنلىق* *kalınlık* gibi.

2. Bir Türkçe kelimenin ilk hecesinde bir ince ünlü varsa, ondan sonraki hecelerin ünlüleri de ince olur: *الك* *elek*, *ايلىك* *iplik*, *سو رمه* *sürme*, *كمك* *esirgemek*, *بر يككم* *birikmek* gibi. İşte bu kurallı benzeşmeye kalınlık-inceciklik uyumu diyoruz. Dil benzeşmesi, damak uyumu ve büyük ünlü uyumu da denir.

b. Düzlük-Yuvarlaklık Bakımından: Bu uyum bir Türkçe kelime ilk hece ünlüsünün düz veya yuvarlak oluşuna göre sonraki hece ünlülerinin geliş düzeniyle ilgilidir. Buna göre:

1. Bir Türkçe kelimenin ilk hecesinde bir düz ünlü varsa, ondan sonraki hecelerin ünlüleri de düz olur: *اغر* *ağır*, *اكسك* *eksik*, *بيچاق* *biçak* gibi.

2. Bir Türkçe kelimenin ilk hecesinde bir yuvarlak ünlü varsa, iki ayrı durum söz konusudur:

a. İkinci hecenin dar ünlüsü yuvarlak olur; sonraki hecelerin de ünlüleri darsa, uyum ileri doğru işler: *اورتو* *örtü*, *اورتو* *omuz*, *سوركلو مى* *sürgülü mü* gibi. Ancak eklerle uzayan kelime yuvarlak ünlülü heceleri izleyen hecenin ünlüsü düz geniş bir ünlü olduğunda ondan sonraki dar ünlüler üzerinde kural işlemez ve bunları artık düz geniş ünlü yönetir: *اموزلر ينه* *omuzlarına*, *قوتوچقلىرى* *kutucukları* gibi.

b. İkinci hecenin ünlüsü düz genişse, öylece kalır ve kendisinden sonraki hece ünlüleri de ona uyar: *قوناغ* *konak*, *قوناغده* *konagında* gibi. İşte bir Türkçe kelime düz ve yuvarlak ünlüler arasındaki bu kurallı benzeşmeye de düzlük-yuvarlaklık uyumu diyoruz.

3. Türkçe Kelimelerde Ünsüz Sistemi

Bir Türkçe kelime, yapısındaki ünsüzler, bu ünsüzlerin kelime yerleşme düzeni ve aralarındaki ilişkiler bakımından da sistemli bir görüntü taşır. Bu sistemi oluşturan yapıyı bilmek, bu dönemde dile giren çok sayıda alıntı kelimeyi tanımlamak ve bunlar üzerinde gerçekleşen değişiklikleri kavramak açısından önemli ve gereklidir.

1. Türkçe kelimeler *ğ, l, l, m, n, n, r, z* ünsüzleriyle başlamaz. Ancak kimi yansıma (ses taklidi) kelimeler *l, l, n, z* ile başlayabilir. Soru zamiri *ne* hariç, *n* ünsüzü sadece çocuk dilinden geçme birkaç yansıma kelimenin başında bulunur (*nene, ninni* gibi). *m* ünsüzü yalnızca yansıma kelimelerin başında ve *m*'li ikilemelerde pek nadir olarak görülür (*miyavlamak, mışıl mışıl* gibi); ancak yine de *m* hiçbir zaman bir öz fiil kökünün başında görülmez. *z* ünsüzü bir iki yansıma kelime ve ikileme dışında ilk ses olarak bulunmaz (*ziril ziril, zonklamak* gibi). Bir Türkçe

kelimenin başında bulunamayacak diğer ünsüzler ise *c, f ve j*'dir.

2. Türkçe kelimelerde ön seste çift ünsüz bulunmaz.

3. Türkçe tek heceli kelimelerin sonunda düzensiz çift ünsüz ve ikiz ünsüz bulunmaz. Şayet böyle bir durum varsa, eklenmede ortaya çıkan geçici bir görüntüden ibarettir: بللی *belli* gibi. Arapça kelimelerdeki kökten çift ünsüzler tek harfle yazılıp şeddeli okunduğu hâlde (حقدده *hakında* gibi), Türkçe kelimelerde yan yana düşen aynı iki ünsüz çoklukla ayrı harflerle yazılmıştır: صاللمق *sallamak* gibi.

4. Türkçe kelimelerin sonunda patlamalı tonlu *b c d g* ünsüzleri bulunmaz, bunların yerine tonsuzları olan *p c t k* sesleri bulunur: دىپ *dip*, اىتمك *et-(mek)* gibi. Ancak bu tonsuz ünsüzler eklemeye iki ünlü arasında veya kendilerinden önceki *l, m, n, r* ünsüzleri ile bir ünlü arasında kaldıklarında:

a. çoğu çok heceli olmak üzere, kimi kelimelerde tonlulaşır, *b d c ğ* seslerine dönerler: دوردى *dördü*, ايدر *eder*, گيدر *gider*, قنادى *kanadı*, بو جكى *böceği*.

b. çoğu tek heceli olmak üzere, kimi kelimelerde de değişmeyip tonsuz kalırlar: اتى *atı*, قاتنده *katında*, چكر *çeker* gibi. Osmanlı Türkçesi metinlerinde bu değişimlerden *t/d, c/c* ve *k/ğ* yazıda gösterilmiştir: قپاق *kapak* / قپاغى *kapağı*, اولماق *olmak* / اولماغىن *olmağın* gibi.

5. Tonlu-tonsuz zıt nitelikleriyle eşleşen ünsüzler Türkçe bir kelimeye karşılaştıklarında, ortak, yani tonlu ya da tonsuz nitelikleri yönünden benzeşirler. İki heceli birçok eski kelimemizde (*buğday, dizgin; başka, yüksek, eski, üstün* gibi) görülen bu benzeşme eklemeye de bir kural olarak işler. Buna göre, bulunabilirlikleri açısından:

a. ek alan tabanın sonundaki ünsüz, tonsuz *c, k, p, s, ş, t* ünsüzlerinden biriyse, ilerleyici bir benzeşme ile ekin başındaki ünsüz, tonsuz *c, k, t* ünsüzlerinden biri olur: آچدى *aç-tı*, بىچقو *bıç-kı*, آقرد مق *ağ-tarmağ*, اكسكدر *eksik-tir*, كسكىن *kes-kin* gibi.

b. ek alan tabanın sonundaki ünsüz, tonlu *ğ, v, z* ünsüzlerinden biriyse, ekin başındaki ünsüz de tonlu *c, ğ, g, d* ünsüzlerinden biri olur: اڭدان *ağ-dan*, eğدی *eğ-di*, av-da, ev-ciğez, suz-durur, أزغو *azgın* gibi.

c. Tonsuz karşılığı bulunmayan hepsi tonlu *l, m, n, n, r, y* ünsüzlerine gelince; bunlar tabanlarda son ses olduklarında, ekleme sırasında karşılaştıkları ünsüzleri kendilerine benzeştirirler, yani ilerleyici bir benzeşme ile ekin ön sesi olan ünsüz tonlu *c, g, d* gelir: الجك *el-cik*, كمدن *kim-*

den, انكىن *en-gin*, صار غى *sar-gı*, صالحين *sal-gın* gibi.

Ünsüzler arasındaki tonluluk-tonsuzluk benzeşmesine dayanan bu düzenliliğe ünsüz uyumu denilmektedir. Osmanlı Türkçesi döneminde bu uyumun konuşma dilinde tam anlamıyla hüküm sürdüğünü söyleyebiliriz. Ne var ki, söyleyişteki bu kurallı benzeştirme, birçok ekin tek şekilli yazılışı yüzünden yazıda görülmez:

Örnekler için bkz. sayfa 116.

Tonsuz kalın damak (art damak) ünsüzü *k*'nın tonlusu için alfabede ayrı harf bulunduğundan, yazı, bu seslerin başında bulunduğu eklerde gerçekleşen benzeşmeyi (uyumu) gösterir: چالغى *çal-gı*, قار غى *kar-gı*, يار غى *yar-gı*, باسقىن *bas-kın* gibi. Tonsuz ve tonlu çeşitleri için yazıda aynı harf kullanılmış olsa da, benzeşmenin tonsuz ön damak ünsüzü *k*'de de gerçekleştiğini çeviri yazılı metinlerden biliyoruz:

سېلكى *sil-gi*, دوشكون *düş-kün*.

Türkçe'ye özgelik kazandıran uyum kanunu, Osmanlı Türkçesi'nde büyük ölçüde yabancı kelimeler üzerinde de işlemiştir. Transkripsiyon metinleri arasında çok önemli bir yeri bulunan Meninski'nin grameri ve sözlüğü alıntı kelimelere dair pek çok örnek barındırmaktadır.